

UDK: 93/94

Xurshid QURBONOV,
Navoiy davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

BuxDU professori Sh.Hayitov taqrizi asosida

"UNARMED SOLDIERS" MOBILIZED IN THE URAL REGIONS AND THEIR SOCIAL CONDITION

Annotation

The article describes the creativity, the way of living and the destiny of the Uzbek "unarmed soldiers" who worked a lot in the Urals during the World War II and made a worthy contribution to the Victory.

Key words: World War II, the Urals, labor, "unarmed soldier", life, destiny, evacuation, camps, research.

«БЕЗОРУЖЕННЫЕ СОЛДАТЫ», МОБИЛИЗОВАННЫЕ В РЕГИОНАХ УРАЛА, И ИХ СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ

Аннотация

В статье анализируется жизнь и деятельность трудармейцев, мобилизованных из Средней Азии на строительные и промышленные предприятия Урала в годы Великой Отечественной войны. Описаны их социально-бытовые условия, проблемы питания, общежития и жилья. Проанализированы условия труда и отношение общества к работникам в Челябинской и Чкаловской областях.

Ключевые слова: Мобилизация, «трудармейцы», Великая Отечественная война, Урал, государственные архивы, Челябинск, Чкалов, промышленность, строительство, труд, продовольствие, еда, снабжение, болезни.

URAL HUDUDLARIGA SAFARBAR ETILGAN "QUROLSIZ ASKARLAR" VA ULARNING IJTIMOY AHVOLI

Annotatsiya

Maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O'rta Osiyodan Ural hududlaridagi qurilish va sanoat korxonalariga safarbar qilingan mehnat armiyachilarining hayoti va faoliyati tahlil qilinadi. Ularning ijtimoiy-maishiy sharoiti, oziq-ovqat ta'minoti, yotoqxona va turar joy muammolari bayon etiladi. Chelyabinsk va Chkalov viloyatlaridagi mehnat sharoitlari va ishchilarga bo'lgan ijtimoiy munosabatlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Safarbarlik, "mehnat armiyachilari", ikkinchi jahon urushi, Ural, davlat arxivlari, Chelyabinsk, Chkalov, sanoat, qurilish, mehnat, oziq-ovqat, taom, ta'minot, kasallik.

Kirish. Tariximizning ham "qonli", ham "shonli" davrida xalqimizning mardlik, jasorat va vatanparvarlik fazilatlarini haqiqiy "sinovlarda" toblandi. XX asrning fojialaridan biri, insoniyat tarixida misli ko'rilmagan yo'qotishlarga sabab bo'lgan, o'z davrida tarixni o'zgartirib yuborgan Ikkinchi jahon urushi insoniyat boshiga ne-ne kulfatu, ne-ne g'amlarni soldi.

Bu vaqtda yurtidoshlarimiz XX asrning 30-yillaridagi mash'um voqealar, maburiy kollektivlashtirish, quloqlashtirish va surgun jarayonlari, 1937-1938 yillardagi "Katta qirg'in" siyosatlarining fojiali oqibatlarini hali esidan chiqarib ulgurmagani edi.

Bugungi kunda tadqiqotchilar tomonidan Ikkinchi jahon urushi davri haqida ko'plab izlanishlar olib borilib, tadqiqotlar natijalari yuzasidan maqolalar, risola va monografiyalar chop etilmoqda.

Tarixda bu davr nuqtai nazaridan o'rganganda, aynan Ikkinchi jahon urushi yillarida harkatdagi askar maqomidagi "qurolsiz askarlar" tarixi va taqdirini alohida masala sifatida tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Mazmun va mohiyati. Harbiy yillarda, ya'ni 1942-1944 yillar oralig'ida Ittifoq Mudofaa Qo'mitasining 1942 yil 14 oktabrdagi №2414-raqamli "mutlaqo mahfiy" qarori bilan O'rta Osiyo respublikalaridan 350 ming ishchi kuchi Ural hududlaridagi ishlab chiqarish va sanoat korxonalariga safarbar etilgan bo'lib, ularning 150 ming nafari O'zbekistonlik edi. Ular Ural hududlaridagi 14 ta Xalq

komissarligiga qarashli bo'lgan 111 ta [1] ishlab chiqarish va sanoat obyektlariga og'ir mehnatga safarbar qilingan.

Avvalgi maqolalarimizda "Qurolsiz askarlar" kim?, Ularning kategoriyalari, hududlar bo'yicha taqsimoti, sanoat va ishlab chiqarish korxonalaridagi mehnat faoliyati bilan bog'liq masalalar bir qism yoritilgan [2].

Ushbu maqolada esa, og'ir va mashaqqatli mehnat uchun noqulay sharoitlar va mehnat unumdorligining pasayish sabablari haqida so'z yuritishni ma'qul bildik.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ma'lumotlar Rossiya Federatsiyasi davlat arxivi (GARF), Rossiya ijtimoiy-siyosiy tarixi davlat arxivi (GRASPI), Chelyabinsk viloyati birlashgan davlat arxiv (OGACHO) larining 30 dan ortiq fondlarida saqlanayotgan birlamchi arxiv xujjatlari asosida tahlil qilindi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi, "Shahidlar xotirasi" jamoat fondi, "Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi" arxiv manbalaridan foydalanildi.

O'rta osiyo harbiy okrugi (O'OHO, SAVO – rus tilida) mehnat armiyachilari uchun Janubiy Uraldagi maishiy hayot va oziq-ovqat ta'minotidagi o'zgarishlar jiddiy muammolarga sabab bo'ldi. YA'ni, O'rta osiyoliklar uchun odatiy bo'lgan oziq-ovqatlar tarkibi ularga xos bo'lmagan ovqatlanish ratsioniga o'zgardi. Guruch, uy noni, paxta moyi, qo'y go'shti va qo'y moyining o'rni kartoshka, krupa, qora non, mol go'shti, mol va cho'chqa yog'iga o'zgardi. Ko'k choy, qurutilgan mevalar umuman yo'q edi.

Shuningdek, iqlimning almashishi ham mehnat armiyachilarning sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu esa 1943-1944 yillarda Janubiy Uraldagi mehnat armiyachilari sonining kamayishiga olib keldi. 1943 yilning mart oyida O'rta Osiyo respublikalaridan bo'lgan ishchilarni tibbiy ko'rikdan o'tkazgan Chelyabinsk shahar sog'liqni saqlash bo'limi mehnatkashlarning "kasallanishining asosiy sabablari" sfiatida quyidagi omillar asos qilib ko'rsatildi:

- iqlimning o'zgarishi.
- oziq-ovqat tarkibi va ratsionning o'zgarishi (ya'ni, quyuuq ovqatlar, sabzavot va mevalar kam iste'mol qilingan).
- suv tarkibining o'zgarganligi (tibbiy tashxislarda invon organizmining quvvatsizlanganligini ko'rsatgan).
- safarbar qilinganlar orasida 50 dan 60 yoshgacha bo'lgan ishchilar borligi va ularning madori yetmaganligi va boshqa sabablarni keltirish mumkin [3].

Mehnat armiyachilari uchun yashash tarzi va sharoitlarning nobopligi, hayotning zerikarli va bir maromdaligi, istiqomat joylaridagi minimal sanitariya-gigiyena va maishiy sharoitlari, ish joylaridagi kuchaytirilgan mehnat faoliyati, mehnat smenasidan keyin meyoriy dam olish imkoniyatining amalda yo'qligi, oziq-ovqat va kiyim kechak ta'minoti masalalarining oxirigacha hal qilinmaganligi ham ta'kidlash lozim.

Bunday holatlarda insonlar o'limi ham ko'paygan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, tushlikda birinchi va ikkinchi ovqat berilgan vaqtda o'rta osiyolik mehnat armiyachilari kolbasa, kotlet, pishloq, ayrim baliq turlaridan tayyorlangan ovqatlarni yeyishmagan. Bunda, islom dinida man qilingan hayvon go'shtlaridan foydalanilgan degan, xulosaga kelishgan. Shuning uchun, aksariyat mehnatkashlar ikkinchi ovqatni sotishgan va pullarini asrab yurishgan. Misol uchun: "Kopeyskko'mir" trestida vafot etgan shaxtyorlarning birining choponiga tikilgan 15000-20000 so'm pul topilgan va bu holatlar yagona bo'lmagan [4].

Mehnat armiyachilarini kutib olish ham turli korxonalarda turlicha bo'lgan. Masalan, Chkalov viloyati Novotroitsk shahrida zavod rahbariyati O'OH mehnat armiyachilari uchun toza va yorug' yotoq joylar hamda ko'rpa-to'shak buyumlari qo'yilgan yotoqxona, ya'ni jami 16 ta uyni tayyorlaganlar. Orsk shahrida O'rta Osiyoliklarni yetkazib kelgan eshelonni kutib olish uchun Chkalov nomidagi neft haydash zavodi uchun safarbar qilingan mehnat armiyachilari bo'lgan eshelonni musiqalar bilan kutib olishgan, choy tayyorlangan, shu yerda mehnat armiyachilarining zavod ishchilari bilan tanishuvi bo'lib o'tgan. Shundan so'ng O'rta osiyoliklarni dezinfeksiyaga, sartaroshxona va hammomga yuborilganlar.

Janubiy Ural nikel kombinati quruvchilari bo'lgan O'OH mehnat armiyachilari uchun ma'muriyat tomonidan yotoqxonalarda toza ko'rpa-to'shakli o'rinlar tayyorlangan. Ammo, Miassa shahrida esa 1943 yil bahorida mehnat armiyachilari kelishi arafasida yotoqxonalar tayyor emas edi.

1944 yil yanvariga qadar bu masalada o'zgarish yuz bermadi, arxiv xujjatlarida "o'rta osiyo respublikalaridan kelgan va Stalin nomidagi №661-zavodda mehnat qilayotgan ishchilar juda og'ir sharoitlarda yashamoqdalar, yotoqxonalar jihozlanmagan" degan yozuvlar qayd etilgan [6].

1943 yil boshida Kuybishev (hozirgi Samara) viloyati korxonalarida o'rta osiyoliklardan 6714 nafardan aprel oyida 1979 nafar ishchilar qolgan, bu esa safarbar qilinganlarning 29,48% tashkil qilgan [7].

O'OH mehnat armiyachilarining Janubiy Uraldagi miqdori o'zgarishining to'liq manzarasini Chelyabinsk va Chelyabinsk viloyatining alohida xo'jalik obyektlarida 1943 yil yanvarda Qurilish boshqarmasida 2225 nafardan 93 nafar ishchi qolgan, xolos [8].

"MAZIS" avtomobil zavodida 1943 yil bahorida O'rta Osiyo respublikalariga 802 kishi safarbar qilingan bo'lib, 1944

yilning 1 yanvarida 557 nafarga kamayib 245 nafar ishchi qolgan. Shundan 346 nafari kasallik, 211 nafar esa janjal chiqarganliklari uchun ortga qatarib yuborilga [9].

1944 yilning 1 yanvar holatida Chelyabinsk viloyatining ayrim korxonalarida O'OH mehnat armiyachilari umuman qolmagan. Hujjatda qayd etilishicha, ishchilar "kasallik, boshqa qurilishlar, armiyaga yuborish sababli ular Toshkent shahridagi metallurgiya zavodi qurilishiga jo'natilgan" [10].

Hisobotlarga ko'ra, 1943 yil Chelyabinsk viloyati korxonalari va xo'jalik subyektlaridan 8394 nafar O'rta Osiyolik mehnat armiyachilari turli sabablar bilan ketib qolgan [11].

Mehnat armiyachilarining juda ko'pchiligi rus tilini yaxshi bilmasliklari, amaliy malaka va ishchi kasblariga ega bo'lmaganligi, texnika xavfsizligi qoidalaridan to'liq tanish bo'lmaganliklari tufayli ish faoliyatida murakkabliklarni keltirib chiqargan. Shu sababli, korxonalardagi ish kuchi taqimotida son jihatdan to'liq, ammo sifat jihatdan samara bermagan holatlar ham ko'p bo'lgan [12].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tarixiylik va qiyosiy tahlil metodologiyasidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. 1943 yilning ikkinchi yarmidan Janubiy Uralga yangi mehnat armiyachilarining safarbar etilishining to'xtatish vaqti yetgan edi. Buning bir nechta sabablari bo'lib, asosiysi, Davlat mudofaa qo'mitasining 1942 yil 14 oktabrdagi №2414-sonli qarorida belgilangan asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha reja bajarilgan edi. Ammo, xujjatlardan aniqlanishicha bu holat bo'yicha mehnat armiyachilarini jalb etish to'la tugallanmagan edi.

Qolaversa, 1943 yilning ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyo respublikalarining o'zida ham sanoat va ishlab chiqarish obyektlarining yangilari qurilishi, amaldagilarini kengaytirish jadallik bilan olib borildi. Bu obyektlarning qurilishini muvafaqqiyatli yakunlash va ishga tushirish uchun muayyan miqdordagi ishchi kuchi talab qilinardi. Aynan o'sha vaqtda O'rta Osiyo mintaqasida mudofaa sanoati korxonalari uchun ko'rsatilayotgan davrda 17 000 nafar ishchi kuchi yetishmovchiligi bor edi [13].

Davlat mudofaa qo'mitasining qaror va farmoyishlari bilan O'rta Osiyo respublikalarida sanoat, qurilishda mehnat qilish uchun 1943 yilning oktabridan 1944 yil oktabri oyiga qadar O'OH harbiy majburiyatlaridan 24700 kishi jalb qilingan.

Davlat mudofaa qo'mitasining 1943 yil 17 oktabrdagi "O'rta Osiyo respublikalari harbiy majburiyatlarini va boshqa aholisini respublika hududlaridan tashqaridagi ishlarga safarbarlik qilmaslik va mazkur respublikalardan bo'lgan ishchilariga xizmat ko'rsatishni yaxshilash to'g'risida"gi №4348 Qarori qabul qilinganidan keyin ham O'OH mehnat armiyachilarini o'z hududidan tashqarida bo'lgan sanoat va qurilish ishlariga safarbar qilish to'xtamadi [14]. Jumladan, IIXK uchun metallurgiya zavodlari bunyod etayotgan ikki qurilish boshqarmasi – Chelyabinsk metall zavodi va "Zakavkazmetallurgstroy" [15] uchun ishchi kuchini yetkazib berish davom etdi.

1944 yil 13 apreldan 24 sentabrgacha muddatda O'rta Osiyo respublikalaridan 4403 kishi Gruziyadagi qurilishlarga jo'natilgan [16]. Shuningdek, 1944 yilda jami bo'lib O'rta Osiyo respublikalaridan IIXK turli hududlarda amalga oshirayotgan sanoat obyektlari qurilishlariga 16 192 kishi jo'natilgan [17].

Bu davrga kelib, O'rta osiyolik mehnat armiyachilarining huquqiy maqomi ham o'zgarib, 1944 yil oktabrdan ular ixtiriy ravishda "erkin yollanganlar" toifasiga o'tkazila boshlanadi [18]. Bu masalalad har bir xodim bilan alohida mehnat shartnomalari tuzilgan.

1945 yil yanvar-may oylarida sobiq O'OHQ mehnat armiyachilarining mehnatga yaroqli kontingentidan 1000 nafar kishi yangi maqomga ega bo'lgan [19].

Xulosa va takliflar. Ittifoq Davlat Mudofaa Qo'mitasining 1942 yil 14 oktabridagi №2414-son qaroriga asosan O'rta Osiyo harbiy okrugidan Janubiy Uralga safarbar qilingan mehnat armiyachilarining harakatdagi armiyaga tenglashtirilishi natijasida fanda "qurolsiz askar" tushunchasi kirib keldi. Bu ta'rifni XX asrning 80-yillarida tojikistonlik Fotih Niyoziy o'zining "Soldati bez orujiye" asarida ta'riflab bergan edi. Tarixiy manbalarda aslida "qurolsiz askar" tushunchasi harakatdagi asrkarlar saflarida yurgan "tibiiyot xodimlari"ga nisbatan ishlatilgan.

Safarbarlik siyosatining yana bir jihati iqtisodiy ehtiyojlarni qoplash, ularning mehnatidan samarali foydalanish, mazkur qaror talablarini hayotga tatbiq etishda davlat hokimiyati organlarining faoliyati xususiyatlari, joylarda sanoat va qurilishni boshqarishdagi davlat manfaatlar talablari harbiy davrning asosiy talabi sifatida belgilanganligi bilan ahamiyatli.

DMQ ning №2414-sonli qarori bilan O'OHQ mehnat armiyachilarini mamlakat iqtisodiyoti uchun safarbar qilish bo'yicha amalga oshirilgan ishlari to'laqonli bajarilib, reja

351 750 nafar kishiga bajarilganligi bilan isbotlanadi. Bu holatda 1942-1944 yillarda Ural va Janubiy Uraldagi sanoat va ishlab chiqarish korxonalarida o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman millatisha mansub kishilar fidokorona mehnat qilganliklarini va Ikkinchi jahon urushi g'alabasi uchun munosib hissa qo'shganliklarini alohida ta'kidlash lozim.

1944 yillarning o'rtalagiga kelib mehnat armiyachilarining safarbarligi to'xtatilishi sababini O'rta Osiyo respublikalarining o'zida yangi iqtisodiy obyektlar, qurilish maydonlarining kengayganligi bilan belgilash maqsadga muvofiq.

Germaniya rahbariyati Sovet Ittifoqiga urush boshlar ekan mamlakatning ko'p millatli davlat sifatida milliy nizolar paydo bo'lib parchalanishiga umid bog'lagan edi. Lekin buning aksi o'laroq, Ikkinchi jahon urushi yillarida mamlakatdagi barcha millat va elatlar bir yoqadan bosh chiqarib, ona yurt, ona Vatani uchun kurashdi. "Hamma narsa – front uchun", "Ona – Vatan kutadi" kabi umumbashariy g'oyalar asosida kurashdi. Frontdagi g'alabalar armiya jangchilarining ommaviy qahramonligi, "qurolsiz askarlar"ning mashaqqatli mehnati va Ittifoq barcha millat mehnatkashlarining front ortidagi yagona maqsaddagi harakati bilan qo'lga kiritildi.

ADABIYOTLAR

1. GARF (Rossiya Federatsiyasining Davlat arxivi). Fond - 9517, ro'yxat -1, ish-26, 28-31-varaqlar.
2. Shamsutdinov R. O'zbekiston xalqining fashizm ustidan qozonilgan buyuk g'alabaga qo'shgan hissasi. // Vodiynoma, 2019. №3 (14). – B.2-31; Shamsutdinov R., Qurbonov X. Mehnat armiyachilari – "Qurolsiz askarlar"ning g'alabaga qo'shgan hissasi doir // Vodiynoma, 2020. №2 (17). – B.8-25; Shamsutdinov R., Xoshimov S., Qurbonov X. "Qurolsiz askarlar" // Vodiynoma, 2020. №3 (18). – B.58-62 va b.
3. OGACHO (Chelyabinsk viloyati birlashgan davlat arxivi). Fond - P-297, ro'yxat – 2, ish -876, varaq - 8.
4. OGACHO. Fond - P-297, ro'yxat – 2, ish – 876, varaq - 33.
5. OGACHO. Fond - P-288, ro'yxat – 8, ish – 261, varaqlar 3-5, 7, 8, 11, 41, 43, 45, 49, 50, 53, 59, 60, 86.
6. OGACHO. Fond – 1025, ro'yxat – 1, ish – 32, varaq - 32.
7. RGASPI. Fond – 17, ro'yxat – 122, ish – 50, varaqlar - 26, 27.
8. OGACHO. Fond - P-288, ro'yxat – 8, ish – 261, varaq - 5.
9. OGACHO. Fond - P-288, ro'yxat – 8, ish – 261, varaq - 41.
10. OGACHO. Fond - P-288, ro'yxat – 8, ish – 261, varaq - 8.
11. OGACHO. Fond - P-288, ro'yxat – 8, ish – 261, varaqlar – 3-5, 7, 8, 11, 41, 43, 45, 49, 50, 53, 59, 60.
12. Yermolov, A.Y. Tankovaya promishlennost SSSR v godi Velikoy Otechestvennoy voyni. M., 2009. - S.115.
13. RGASPI. Fond – 17, ro'yxat – 122, ish – 37, varaq - 69.
14. RGASPI. Fond – 644, ro'yxat – 1, ish – 164, varaq - 92.
15. RGASPI. Fond – 644, ro'yxat – 1, ish – 220, varaqlar – 226-232.
16. GARF. Fond - R-9414, ro'yxat – 1, ish – 1222, varaqlar - 13, 20, 25, 27, 36, 41, 43.
17. GARF. Fond - R-9414, ro'yxat – 1, ish – 1222, varaq - 77.
18. OGACHO. Fond - R-1619, ro'yxat – 2, ish – 19, varaq - 73.
19. OGACHO. Fond - R-1619, ro'yxat – 2, ish – 16, varaqlar - 71, 91.